

կարէ կանգուն կացուցանել զգովասանութիւն սուրին, այլ որ արբ ի սիրոյ սորին՝ նա միայն գիտէ զճաշակ քաղցրութեան սորա: Զի բովանդակ զկեանս մեր պայծառացուցանէ ի քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն: Իսկ ես անարժան եւ անպիտանս եւ յեւտեւալս՝ ի մարդկանէ հոյս եւ մխիթս եւ ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ փցուն եւ անարժան եւ անարհեստ գրիչս... պիտակ անուն Վարդան անուն գրչիս ձեռամբ անարժանիս ի կարմիր վանք որ է յանուն Ս. կարապետին եւ Ս. Նշանին եւ Ս. Սարգսայ զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ միաբան եղբարցս Թուժայ եպիսկոպոսին եւ Աստուածատուր եպիսկոպոսին եւ ԺԲ. անձն կրօնաւորիս որ կան ի յայս քառաժեռ անապատիս որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն: Երկրորդ է Ս. Գիրս եւ յատենի սաղմոսարանս եւ աղօթամատոյցս եւ տօնացոյց եւ կայ ի սա ժամամտերս եւ մանրագիրս ի վերնագիրն սաղմոսին ի խնդրոյ արհի եւ պանծալի սրբանունդ եւ մահտասի Ա. Պետրոս եպիսկոպոսին եւ հօրն տօնապետին եւ մօրն... եւ եղբարցն, են որ կենդանի են եւ են որ նշնցեալք ի քրիստոս: Ես Վարդան քարտող ծառայ արհի եպիսկոպոսին Ա. Պետրոսին բազում տառապանօք գրեցի զՍ. Գիրքս ի յերերման ժամանակիս զի ի Ա. երեսին գրելն Ժ. անգամ ի տեղացս հանին անմեղագիր լերուք գրոցս եւ սխալանացս սորա զի ձեռս ի գիրս, է դարձեալ ի փայտն եւ ի քարն. ի գիրն է դարձեալ ի յաղբկականն եւ ի փեթակն դարձեալ ի գիրն, վասն այն խիստ գովելի չէ: Գրեցաւ ձեռամբ քայքայեալ եւ աղտեղացեալ ոգւով ի թուին Հայոց ՌՀ ի կարմիր վանք մեղաւոր ձեռովք իմովք եւ վարպետին իմոյ արագագիր Ա. Յովհաննէսին եւ քաջ քարտողին որ զճաղկին ուսոյց եւ Ա. Ստեփաննոսին որ մականունն Բաջթայ ասեն որ զգիրն ուսոյց ձրի, տայ տէրն նոցա զարքայութիւն ամէն: Դարձեալ յիշեալք առաջի ահեղ տոնենի քրիստոսի զՊետրոս արհիեպիսկոպոսն Խարտիշարու որ գնացեալ է ի Սեբաստիա ի Ս. Նշան վանքն անդ աշխատեցաւ բազում ամօք եւ անտի ի Թօլսաթ շինեաց վանս Բամարու որ է անարժան թժշկացն կողմայի եւ Դամիանոսի եւ ետ իր հոգւոյն զսիշատակ զՍ. Գիրքս ի հալալ արգեանց իւրոց, չունի ոք իշխանութիւն ոչ ազգական եւ ոչ եղբայր, ոչ բարեկամ, ոչ քահանայ, ոչ սարկաւագ եւ ոչ աշխարհական որ ծախէ կամ գրաւ դնէ, եթէ ոք յանդգնի...: Դարձեալ այդ վանից միաբան, լուարուք եղբարք որ լաւ խնամ տանիք եւ սպիտակ լաթով բռնէք զի կարի դիժար է գրոց գրելն. որ պատրաստութեամբ պահէք ի ջրոյ եւ ի նամէ եւ դուք վարձս առնէք ի քրիստոսէ ամէն եւ եղեցի: Օրհնեալ է Աստուած աւարտեցաւ Ս. Գիրքս Մայիս ամսոյ ի ԺԲ. օրն շաբաթի, Է. ժամն, ամէն: Հայր մեր որ յերկինսդ ես աւրբ եղ: Զեռքս երթայ դառնայ ի հող:

(Երբստակիւն) Թուրքոս Եղիսիպոս Գողճեկեան

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԿԱՄԱՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԺԱԳՈՒՄԸ

Կամարականներու մասին ի պաշտօնէ ճառող պատմագրութիւն մը մեր ձեռքը հասած չէ գծրախտարար: Տարակոյս չկայ սակայն որ գրականութեան սիրահար Կամարականները է—Ը. դարուն կը ճաննային իրենց մեծագործութիւններով ոչ աղքատ անցեալը եւ յանձնած էին անոնց գրաւոր սեւեռումը ժամանակակից գրագէտներու: Ի տես այն պատմական երկերուն, որոնք Կամարական իշխաններու խրախոյսովն ու բարոյական աջակցութեամբ ի գլուխ ելած են, հաւանականութենէ վեր է ցեղային պատմութեան մը գոյութեան վարկածը, եթէ նոյն իսկ պակսէր Յովսիպի, Թաթլոյ եւ Վարոսի պատմութեան հեղինակին վկայութիւնը: Թաթլոյ եւ Վարոսի հայող մանրամասնութիւններ աւանդելէ հրաժարելով գրութեան հեղինակը ընթերցողները կ'առաքէ տոհմային պաշտօնական պատմութեան մը, որմէ ինքն ալ կ'օգտուի. «Զորոյ բովանդակ որպիսութիւնն դառնես ի պատմութեան Կամարականաց» (Ալիշան, Հայապատում, Բ. 425, ԲԶՊ. 1908, էջ 243, 250): Այս պատճառաւ է, որ Սերովբէ Վ. Բաջեանի «Ազգաբանութիւն Ալլահվերտեան տոհմի» գրութիւնը (հրատ. Հ. Բ. Սարգսեան, ԲԶՊ. 1908, 241, 289, 377, 399) իբր պատմութիւն Կամարականաց՝ ի յառաջագունէ եւ տեսականօրէն կասկած չի ներշնչեր, բայց վերիվերոյ ընթերցում մը կը բաւէ համոզուելու համար, որ անանուն հեղինակը կը դիտէ ոչ թէ Կամարականաց պատմութիւնն տողել, այլ Ալլահվերտեաններու Կամարական ծագումը փաստել պատմականօրէն: Այդ փաստին արժէքն առայժմ առ կան ձգելով՝ չեմ վարանիր հատուկապէս գրուածքը Կամարականներու պատմութեան մը բոլոր յատկութիւններէն զուրկ հռչակելու: Հայ միւս պատմագիրներու հաղորդածները ոնէ նպաստ եւ լուսաւորութիւն չեն ստանար այս պատմութենէն, որ յայտնապէս անոնցմէ եղած քաղուածոյք մըն է պակասաւոր եւ սխալաշատ:

Առ ի չգոյէ ուրեմն տոհմային առանձին պատմութեան՝ Կամարականաց պատմութիւնը ի հարկէ պիտի ունենայ թերի, անձանթ մասեր, որովհետեւ հայ ընդհանուր պատմութիւն գրող-

ները անցողակի միայն կրնային շոշափել կամ սարականները, այսինքն՝ ցորչափ որ անոնք մասնակից էին հայ ընդհանուր ազգային շարժումներուն։ Իսկ այս՝ հաւասար չափով չէ պատահած միշտ։ Արժանահաւատ պատմագրի համառ վայելող հայ մատենագիրներու հիման վրայ՝ կարելի է իբր 350—800 կամսարականաց պատմութիւնը գծել առաւել կամ նուազ կատարելութեամբ։ Բայց մինչեւ կարեւոր դիրք մը բռնելը իբր Նախարարութիւն, ուրեմն մինչեւ Դ. դարու կէսը, ունեցած են անոնք նախնական շրջման մը ծագման, աստիճանական ծաւալման, ուժեղացման։ Եւ ահա այն նիւթը՝ որու մասին միջոյ մէջ խորխորեղու կը մատնեն զՔեզ հայ մասենագիրները։

Միայն Հայոց Պատմութեան Հայրն է որ այս կողմանէ ալ օգնութեան ձեռք կը կարկառէ։ Խորենացւոյ ձեռքը սակայն շուտափոյթ բռնելու եւ անոր կողմէն արգելք կ'ըլլան խիստ ու մանրակրկիտ քննադատութիւններով խախտած իր երբեմն պատկառելի հեղինակութիւնը։ Նա յարաբերական մանրամասնութեամբ կը պատմէ կամսարականներու նաեւ ծագումը, Հայաստան գաղթելը, հիւրընկալուիլը եւն։ Խորենացի հաւանաբար ժամանակակից էր կամսարականներու պայծառութեան է — Ը դարուն, եւ ունէր անշուշտ իր անհատական պատճառները ըստ կարելոյն լոյս սփռելու անոնց անցեալին վրայ եւ զանոնք փառաշուք եւ արքայական ներկայացնելու։ Կամսարականները — մեզի անծանօթ պատճառներով — կը վայելեն Պատմահօր հովանաւորութիւնն եւ համակրանքը։ Զարմանալի է այդ, քանի որ իբր զոհերը Բագրատունեան տոհմին եւ ամենամտերիմ բարեկամներն ու զինակիցները Խորենացւոյն ատելի Մամիկոնեանց՝ պէտք էին նաեւ կամսարականք շնորհազուրկ ըլլալ անոր առջեւ, բայց չեն եղած։ Եւ Խորենացւոյ համակրանքը ազգանշան է զգուշութեան՝ անոր պատմածներուն հանդէպ։

Կարելի չէ ընդհնամարիւր Խորենացւոյ շնորհալի փոյթեռանգութիւնը ժամանակէն յառուձ քանի մը անգամ յեղոյեղելու, որ կամսարականք կարենեան սերունդ են, Արշակունեաց եւ Գրիգորի։ Գրիգ Բ. իէ. կ'ըսէ. Արշա. իր, Արտաշէս, Սուրեն, Կարէն «համազգիք են... Ապա նշանակեցուցր եւ զժամանակ գալստեան հարցն նոցա ի Հայս, որք են կարենեանք եւ Սուրենեանք, յորմէ Ս. Գրիգոր եւ յորմէ կամսարականք, յորժամ ի շարի կարգին հա-

տանիցեմք ի ժամանակս թագաւորին որ զնոսա ընկալաւ. — իր. «Եւ ասն զՍ. Գրիգոր ի Սուրենեանն Պահլաւէ, եւ զկամսարականս ի կարենեանն Պահլաւէ։ Այլ զայսր գալոյն զօրպիսութիւն ի կարգին պատմեցուցր. միայն նշանակելով այժմ առ ընթեր Երտաշիսի զի ծանիցես զազգս զայս մեծ, թէ հաւաստի արիւն Վաղարշակայ են, այս ինքն զարմ Արշակայ Մեծի, եղբօր Վաղարշակայ. — իւր. Տրդատ հօդեր կը նուիրէ «մարդկան ազգին կամսարականաց, որպէս մտերմաց եւ արեան կցորդաց ազգին Արշակունեաց, զոր յիշուով տեղունջ պատմեցուցր. — հգ. Կարենեան Պերոզմատ «նախնի մեծի աղբին կամսարականաց, զոր յիշուով տեղունջն պատմեցուցր.։

Ըստ Խորենացւոյ այս տեղեկներուն՝ կամսարականները համապատիւ համացեղ են մէկ կողմանէ Արշակունեաց եւ միւս կողմանէ Գրիգորեան տոհմին, եւ հետեւաբար ունին Պարթեւական ծագում։ Բաց աստի Խորենացի կուտայ նաեւ կամսարականներու ամենանախնի պատմութիւնը, զոր — անտեսելով Խորենացւոյ ընդհանուր ժամանակագրական եւ պատմական սխալները — յառաջ կը բերեմ հոս։

Դ. դարու առաջին քառորդին՝ Պարթեւ Արշակունի հարստութիւնը իր օրհասին կը դիմէր։ Պարթեւական մեծածաւալ պետութեան մէջ՝ հզօր աւատականը Արտաշէր Սասանեան նախկին տիեզերագետութեան մը տենչանքով լեցուած մահու հարուած կու տար Արտաւան Դ. ի (224), եւ իր գահը ապահովելու համար բնաջնջման հրաման կ'արձակէր այն ամէնուն դէմ, որոնք իբր սերնդակցի եւ իրաւացի ժառանգ կրնային վրիժառու ըլլալ։ Հայոց թագաւորը՝ Խոսրով կամ Տրդատ այդ դիրք կը ստանձնէ եւ կը յարձակի Պարսկաստան՝ յուսալով իր շուրջ համախմբուած տեսնել կարենեան, Սուրենեան եւ Ասպահապետի Պահլաւները եւ անոնց գործակցութեամբ վերականգնել եղբայրական գահը։ Սակայն յուսախաբ ետ կը դառնայ, որովհետեւ անոնք խոնարհած էին Սասանականին առջեւ (Խոր. Բ. հր)։ Թէեւ քիչ ետքը Խոսրով ուրախալի լուր կը ստանայ, թէ՛ «ազգական քո Վեհսաւ ճան հանդերձ ցեղիւն իւրով՝ կարենեան Պահլաւին ոչ հնազանդեաց Արտաշէրի, այլ ի կոչ քո դիմեալ գայ առ քեզ» (անդ) — սակայն ուշ էր արդէն։ Արտաշէր կը յաջողի կոտորել կարենեան ցեղը, բացի մանուկէ մը Պերոզմատ, որ հակառակ Արտաշէրի ձիգերուն ապա-

ւէն կը գտնէ “յաշխարհն Բուշանաց, առ
հզօրս ոմանս նւր հասուցանելով ազգայինս”:
Հոն կը դառնայ կ’ըլլայ քաջ մարտիկ, կը
սիրաշահի նոյն իսկ Արտաշէր եւ խնամութեամբ
կը կապուի անոր հետ: Բայց յանձնառու
չ’ըլլար հպատակիլ Արտաշէրի որդւոյն՝ Շապուհի,
յաջողութեամբ կը պաշտպանէ իր ազատու-
թիւնը, մինչեւ որ “ի մտերմաց”, Շապուհոյ դե-
ղակուր եղեալ մեռանի” (Բ. 36): Որդին՝ Կամ-
սար, որ հօրենական պատերազմներուն մէջ “ի
շահատակն իւրում հարկանի յուսմանէ սա-
կերբ զգլուխն, եւ վերացուցեալ մասն ինչ
յոսկերէ սկաւառակին, բժշկեալ ի դեղց,
պակաս գողով բոլորութիւն գազաթանն՝ ան-
ուանեցաւ Կամսար այնր աղագաւ” (անդ) —
կացութիւնը անտանելի կը գտնէ եւ իր ամ-
բողջ ցեղովը կը դիմէ Հայոց Թագաւոր՝ Տրդատ
Գ. ի արքունիքը:

Այս է Կամսարականաց սկզբնական պատ-
մութիւնը ըստ Խորենացոյ (տես նաեւ Զամբ.
Ա. 363, 415. ԽՃ. Հնախօսութիւնք, Բ.
174—177. Ալեշան, Այր. 428):

Ի զուր պիտի ըլլար Խորենացոյ աղբիւրը
որոնել: Կրնայ օգտուած ըլլալ աւանդութիւն-
ներէ, բայց անտարակոյս է, որ իր գրիչն ալ
բարեփոխ կամ չարափոխ մասնակցութիւն ունե-
ցած է: Իբր պատմական կարելի է ընդունիլ
Կամսարականներու պարթեւ ծագումը եւ անոնց
գաղթը Հայաստան՝ Գ. դարու առաջին քա-
ռորդին: Խորենացոյ պատմածները վերաբնեւո-
ւորիչ կռուան չունինք, բայց եթէ լուութիւնը
մատենագիրներու հոն՝ ուր չէին կրնար լռել
(argumentum e silentio) եւ Խորենացոյ դի-
տումնաւոր եղանակը պատմագրելու: Այս հի-
մերու վրայ անպատմական կը համարիմ Կարե-
նեան ցեղին անձիւտումը եւ գաղթումը Գ. դա-
րուն՝ Տրդատ Գ. ի ժամանակ:

Խորենացոյ աննախապաշարեալ ընթեր-
ցումը վեհաճանի, Պերողամատի մասին, սա
տպաւորութիւնը կ’ընէ վրաս, որ նա 100 տա-
րուան անընդհատ մը (225—325?) լիցնելու
եւ Կամսարականներու գաղթն անպատճառ
Տրդատ Գ. ի հետ կապելու համար Արտաշէրի
ձեռք անոնց տոհմը ազգատ կ’ընէ “ընչելով
յամենայն արու” յերիտասարդաց մինչեւ ցտըն-
դեայս, ըսյց ի միոյ տղայոյ”:
Տոհմն վերա-
կանգնումը այդ տղուն զաւակներով կը պահան-
ջէր 100 տարուոյ ժամանակամիջոց մը, եւ ապա
Կամսարականք կրնային պայծառանալ Տրդատ
Գ. ի մը լոյսին տակ: Իմ կարծիքով Խորենացի տե-

ղափոխած է հոս իրողութիւն մը, որ ըստ Փա-
տմի կը պատահի Արշակ Բ. ի օրով: Բուշ.
ԺԺ. Արշակ “ազգատ առնէր” Կամսարական
ները, միայն “մանկիկ մի փոքրիկ անուն Սպանդա-
րատ” կը յաջողի զերծանիլ արեան ճապարկէ:
Արդեամբ Մասիկոնեան Վասակի, որու
պաշտպանութեան եւ խնամակալութեան տա-
նա իր տոհմը կը վերակենդանացնէ: Խորենաց
եւս կը ծանչնայ Արշակի մարդասիրտը եւ
բայրազաւ հրամանը եւ գործադրութիւնը (Գ.
լա), բայց իր մտ՝ Սպանդարատ արդէն կա-
նամբի է, հայր երկու որդւոց, եւ ազատու-
թիւնը կը պարտի իր բացակայութեան, եւ
ոչ թէ Մասիկոնեան մը մարդասիրական
եւ ազգասիրական միջամտութեան: Խորենա-
ցոյ համար անտանելի էր պատմել, որ Կա-
մսարականները “Արշակունեաց արեան կցորդ-
այդ մեծ ազգը, եւ իրեն այնքան սիրելի
իրենց գոյութիւնը կը պարտին Մասիկոնեան-
ներու: Ուստի պարագայ մը կը լռէ եւ ամ-
բողջ իրողութիւնը տեղափոխ կ’ընէ: Դէպքերու
այս այլայլումը այն օգուտն ալ կ’ընծայէր, որ
շատ բնական եղանակաւ կամուրջ մը կը ձգուէր
Արտաշէր եւ Տրդատ Գ. իրարմէ բաժնող պա-
րագին վրայ:

Կամսարականներու գաղթը Տրդատ Գ. ի
ժամանակ զնելու մըլած կրնայ ըլլալ Խորե-
նացի ոչ միայն իր այս նախասիրած տոհմը
հռչակաւոր եւ փայլուն ընծայելու տենչանքէն,
այլ նաեւ թերեւս աւանդութեան մը արձա-
գանգէն, որուն մէջ կը լսուէր Տրդատ անունը:
Իսկ Խոր. Տրդատ Գ. է զատ ուրիշ Տրդատ
մը վրայ մտածելու կարողութենէն զուրկ եւ
թերեւս: Սակայն եթէ իրապէս Տրդատ Գ. ի
ժամանակ պատահած ըլլար այդ դէպքը, բա-
ցարձակապէս անմեկնելի պիտի մնար Ագա-
թանգեղեայ ի սպառ լուութիւնը: Նա ոչ միայն
անտեղեակ է այսպիսի իրողութեան մը, այլ
եւ ոչ իսկ Արշարունի, Կամսարական անունները
կը յիշատակէ: Եթէ Կամսարականք իրապէս
այն գիրքն ունեցած ըլլային Տրդատ Գ. ի ժա-
մանակ, “Երկրորդ յետ արքայի”, զոր կը ներ-
կայացնէ Խորենացի, անպատճառ պիտի երեւային
այն նախարարներուն մէջ, որոնք Գրիգորի շքա-
դիր ուղեկիցները կ’ըլլան դէպի Կոստանի կամ
Հռոմ (Ագ. 795/873): Թէեւ տոհմերէն ոմանք
յիշատակուած են զինուորական կամ քաղա-
քական տիտղոսով, որ համարժէք էր յատուկ
տոհմանուն (Թագադիր ասպետ, սպարապետ
մեծ, իշխան սպասկապետութեան, մարդպե-

տուութեան, մաղխազուութեան), որովհետեւ ժառանգական սեպհականութիւն էր այս կամ այն տոհմին, սակայն այս կերպով ալ չեն յիշատակուած կամարականները: Անձանօթ է ինքնուրոյն պաշտօն մը կամարականներու: Լուութենէ այս փաստը կ'ամրանայ, երբ նկատի առնուիք, որ փաւստոսի մօտ (օ. հ. Գ. ԺԳ) նման հանգիսական ուղեւորութիւններու մասնակից են նաեւ կամարականները: Տրդատ անշուշտ պիտի չարտաքսէր իրեն, 'մտերիմ', 'նախարարութեան', բարձրացուած արիւնակից տոհմը՝ պատուարեր կրկին ուղեգնացութիւններէ:

Լուութենէ այս փաստը սակայն չափազանց պրկուած եւ իսկոյն ուժասպառ կ'ըլլայ, եթէ հետեւեցնենք, որ կամարականները նոյն իսկ Տրդատ Գ. ի ժամանակ չէին եկած Հայաստան: Ազաթանգեղոսի լուութենէն անմիջապէս կը հետեւի միայն սա, որ կամարականները չունէին այն աստիճանը, որ կը պահանջուէր նման հանդէսներու մասնակցելու համար: Տրդատ մը կամ հայ Արշակունի արքունիքը կրնար անոնց սիրալիր ընդունելութիւն ընել, առանց սակայն բնիկ նախարարութիւնները վերաւորող արտօնութիւններով օժտելու: Կամարականները կրնային արքունիքէն՝ արքունիքի պատկանող հողերով հարստանալ, կրնային յարգ վայելել, բայց չէին կրնար հրապարակային պաշտօնի գլուխ անցնիլ իսկոյն. չէր բաւեր առ այդ լոկ ազգականութեան տիտղոսը, հարկ էր պետական արդիւնք, տոհմային ոյժ: Այս պայմանները գոյութիւն ունէին Գ. դարու կէսին, իբր մէկուկէս դարու ջանքերէ ետք:

Կամարականներու պարթեական ծագման իբր մատնցոյց կը ծառայեն այս տոհմին մէջ կիրարկուած անունները, որոնք առ հասարակ պարթեական են, Վեհսաճան = *behsāz = որ ունի աղիս պատերազմի (Justi, Ir. Namenbuch, 300). Պերոզամատ = նպ. āmad, եկն նա մեծաւ փառօք (Justi, 250). Բուրզ = աւեստ. bereza = մեծ, բարձր (Justi, 73) Արշաւիր = աւեստ. aršan + vīra (Հիւրշման, Բեր, Ա. էջ 27, Թիւ 26): Ներսէս = հին պրս. Nairyōsaiha, աւեստ. անուն նուիրական հրոյ. (Justi, 221). Սպանդարատ = բարեկամ զօհի (Justi, 307. Հիւրշման 74, 170.): Հրա-հատ = պհլ. frahāt = զգօն (Justi 101. Հիւրշմ. 48, 99.): Թէ այս անուններու, մանաւանդ առաջին երեքին, նշանակութիւնը որքան ազդեցութիւն ըրած է խորհնացոյ երեւակայութեան եւ գրչին վրայ, անհնար է որոշել:

բայց կասկած չի վերցնել, որ կամարի մասնադէպքը բառական ներշնչում է «կամար = փոքրագլուխ» ժողովրդական ստուգաբանութեամբ, մինչ աւելի գիտական ու հաւանական է «կամասարա = իշխող ըստ կամի» մեկնութիւնը (Justi, 155): Անունէն պատմութիւն կերտելու այս օրինակը միակը չէ խորհնացոյ մօտ:

Ամիրօրեւով՝ այսպէս կը մտածեմ կամ օտարականներու սկիզբը: Ունէին կարենեան Պահլաւ ծագում — պարզ սխալ մըն է, զոր կը գործէ Միս. Անեցի, 1879, 19, զանոնք Սուրեն սերեցնելով. «եւ ազգ կամարական ի Սուրենեանն Պահլաւէ». հմմտ. նաեւ Justi, 153: — Պարթեւ Արշակունի գահին կործանումը (224) սպառնալից փոթորիկ մը կը բերէր արիւնակից տոհմերու վրայ: Արտաշէր չէր կրնար ապահով համարիլ իր գահը ցորչափ կ'ապրէին եղբայրակից տոհմեր: Ծայր կու տան հալածանք եւ սպանութիւնք: Կամարականները խոյս կու տան դէպի Հայաստան, ուր կը գտնեն ապաստանարան, ոչ միայն իբր ցեղակից, այլ նաեւ իբր նոր տարր մը, որ նպաստաւոր էր արքունիքին: Վերջնոյս դիրքը, ոյժն ու ազդեցութիւնը Հայաստանի նման աւատակազմ պետութեան մէջ՝ բացարձակ չէր: Անկախ ինքնագլուխ էին նախարարները, եւ երբեմն թագաւորէն — որ ի կարգին նախարար էր եւ գլուխ նախարարակոյտ աւագանոյն — աւելի հարուստ եւ զօրաւոր: Երբ նորանոր տոհմեր կը հիւրընկալէր, անոնց աճման ու ծաւալման զարկ կու տար, արքունիքը թիկունք կը չինէր իրեն, իր բանակը կը բազմապատկէր, եւ իր բազուկը կ'ամրապնդէր: Նախարարները, որոնք պարտական էին թագաւորին հետ կործք տալ հասարակաց թշնամոյն, երբեմն կը լքէին զայն, եւ թագաւորը կը մնար շրջապատուած անոնցմով, որոնք արեան ու երախտագիտութեան մասնաւոր կապերով կապուած էին: Ուստի Հայ արքունիքը սիրով հող կու տար եկամուտ տոհմերու: Միւս նախարարներն անտարբեր էին այս քաղաքականութեան եւ օտարամուտ տոհմերուն հանդէպ, ցորչափ չէին բռնաբարուեր իրենց հողերը, իրաւունքներն ու պաշտօնները: Թագաւորը ազատ էր իր հողէն մաս հանելու ուրիշ տոհմերու, եւ ասով անոնց աջակցութիւնը ապահովելու (հմմտ. Խ. Սամուէլեան ԱՄ. ԿԳ. 56, Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris 1919, 70): Ահա թէ ինչու մուտ կը շնորհէր Տրդատ Բ. կամարականներու եւ անոնց հետ նաեւ ուրիշ ցեղերու, յանունէն՝ Մամիկոնեանց: Կամարական եւ Մամիկոնեան

տոհմերու միաժամանակ ներգաղթին վարկածը (Aslan, Etudes Hist., 139) կուռն պիտի ըլլայ մեզի ապա պատմական կարեւոր երեւոյթ մը մեկնելու: Շատ բնական է, որ եկեղեցի տոհմերը ամենաեղանակուն նեցուկները եղած ըլլան Տրդատ Բ-ի կամ Խոսրով Ա-ի ընդդէմ նորահաստատ ոսոխ գահին:

Կամսարականներու ծագման ու սկզբնաւորութեան մասին այսպէս կը մտածեն նաեւ նորագոյն պատմագիրներ: Գեւորդ Ասլան, անդ, 139 կը գրէ. «Տրդատ Բ-ի թագաւորութեան ժամանակ դնելու ինք Բակտրիայի — որ որոնքն էր նաեւ իր հարստութեան — շատ մը նշանաւոր ընտանիքներու գաղթը, որոնք Հայաստան եկան իրենց կեանքին սպառնացող հալածանքներէ ճողպրելու համար: Ասոնց մէջ էին Կամսարականները եւ Մամիկոնեանները, առաջինները արիւնակից արքայական ընտանիքին...: Տրդատ տուաւ անոնց հիւրընկալութիւն եւ հողեր այն առանձն, երբ հարստութեան փոփոխութիւն մը արեւելեան պետութեան ծոցին մէջ՝ եկաւ վտանգել նոյն իսկ Հայ գահին գոյութիւնը: Մեծագիր այս խօսքերէն եւ յաջորդ էջերէն կը հետեւի որ Ասլան՝ Կամսարականներու գաղթը, Պարթեւ Արշակունիներու կործանումէն յառաջ կ'ենթադրէ: Աւելի բնական է սակայն անոր հետ աղերսի մէջ դնել եւ անկէ առթուած համարիլ: Ասլանի ակնարկած հալածանքներու հեղինակն է Բարակ: Մէտ եմ զանոնք Արտաշէրի վերագրել, եւ այս պարագային իմաստ կը ստանայ Ասլանի յաջորդ վարկածը: Արտաշէրէ հալածուած տոհմերը կը խմբուին Արտաւանի շուրջ: Արտաւան կը պարտուի, կը սպաննուի (224) եւ ապա Կամսարականք ճարահատ անձնապործ կը փախչին Հայաստան:

Այլազգ չի խորհիր նաեւ Laurent, անդ, 69, 70, 96—97:

Անտոյդ կը մնայ միայն թէ Հայոց որ թագաւորին ժամանակ տեղի ունեցած է այն դէպքը: Ոմանք Ասլանի հետ Տրդատ Բ-ի թագաւորութիւնը կ'երկարաձգեն մինչեւ 251, մինչ այլք հայ աւանդութեան խոսքով Ա-ի կը վերագրեն նոյն ժամանակամիջոցը: Սակայն այդ երկրորդական է մեր հարցին համար: Իական է Պահլավ Կամսարականներու գալուստը Հայաստան՝ Գ. դարու առաջին քառորդին՝ Պարթեւ Արշակունեաց կործանումէն ետք:

Հ. Մ. ԿՈՅՆԱՆ

ՅԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

Անշուշտ ընթերցողներին յայտնի է, որ 20 տարի առաջ Մոսկուայի արդիւնագործներին Մուղանի դաշտը ուղարկած Զրաբաշի երկրաչափները գտան, պեղեցին եւ բացին այն ջրանցքները, որոնք տարածուած էին ամբողջ տափարակում Կուրի եւ Արաքսի ափերով: Զրանցքները որոնց կազմի ու շինուածքը այնքան յար եւ նման էին Միջագետքի-Բաբելաստանի ջրանցքներին, որ կասկած չի կարող մնալ թէ դրանք միաժամանակ են շինուած: Այդպէս էլ Հայկական լեռների լանջերին բացուած, պեղուած եւ կիկլոպեան (Cyclope) շրջաններում շինուած պատերի նման որմեր ու բուրջեր ունեցող ջրանցքները իրենց կազմով վկայում են, որ նրանք էլ միեւնոյն դարում, միեւնոյն վիշապազանց շրջանում միեւնոյն ոգեւորութեան արդիւնք են կազմում: Ահա այդ ջրանցքների որմերն ու խալիւսները եթէ նորագոյն, այնպիսի ընդարձակ գործեր կը բացուին եւ այնքան անգործ ձեռքեր աշխատանքի կը ձգուեն, այնքան անպատաների հողերը կը վերակենդանանան, որ դրախտի կը վերագործեն աշխարհը:

Յայտնի բան է, Կապսից դէպի Ալէքսանդրապոլ ձգուած ջրանցքը չի կարող բաւականացնել Արեւելեան Շիրակի շուրջ 75 հազար դեքաթին ցանքի հողերին, որոնք եօթուորդարուց ի վեր անջրդի են մնացած եւ Շիրակեցին հնարաւորութիւն ունեցած չէ ջրանցքներով վերանորոգելու եւ մարդավայել ապրելու: Մանաւանդ որ 1060 թ. Ալիասլանի կոտորածից յետոյ Շիրակի դաշտի ինչպէս Արեւելեան, նոյնպէս Արեւմտեան մասը ինն անգամ լիովին կոտորուած, գաղթած եւ դաշտը լերկ թողած է, ապա զանազան վայրերից նորից հաւաքուած ու շէնցրած է, Թաթարները իրենց ոչխարներով այս երկրում տարածուելով, երկրամշակութեամբ երբեք պարապած չեն, ինչպէս Մուղանը, նոյնպէս միւս սարահարթները արօտատեղի են դարձրած եւ անխնամ թողնուած ջրանցքները՝ փձացած, քայքայուած են: Մուղանի դաշտի վրայ ութ դարի ընթացքում 7—8 մետր բարձրութեամբ աւազ ու փտութիւն էր լցուած, որոնց տակից միայն դուրս եկան երկաթ ու ձիգ ջրանցքները: Մեր երկրի ջրանցքները լեռնային մասի որմերը մասամբ տեղի են, իսկ դաշտային մասի որմերը տեղտեղ կործանուած